
Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

**Evi Karouzou, Les jardins de la Méditerranée.
Agriculture et société dans la Grèce du Sud
1860-1910, Académie d'Athènes – Centre de
recherche sur l'histoire moderne et contemporaine
de l'hellénisme, Athènes 2014**

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ Α. ΒΕΡΡΑΠΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.10190](https://doi.org/10.12681/mnimon.10190)

Copyright © 2016, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΕΡΡΑΠΟΥ Σ. Α. (2016). Evi Karouzou, Les jardins de la Méditerranée. Agriculture et société dans la Grèce du Sud 1860-1910, Académie d'Athènes – Centre de recherche sur l'histoire moderne et contemporaine de l'hellénisme, Athènes 2014. *Μνήμων*, 34, 277–284. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10190>

γωνιστών. Αυτό, μάλιστα, καθίσταται καθοριστικό, για να συνειδητοποιήσει ο αναγνώστης τόσο τη σχέση του Μανιάτη με τον στρατό, τα όπλα και την τρομακτική διάχυση της βίας από τη δεξιά παρακρατική οργάνωση ΕΑΟΚ (Εθνική Αντικομμουνιστική Ομάδες Κυνηγών) όσο και τη διαφορά της ακροναυπλιώτικης κουλτούρας με αυτή των ακαθόριστων ζητούμενων κοινωνικής δικαιοσύνης στους κόλπους των αριστέρων. Ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν αυτή η διαφορά μπορεί να εξηγήσει πολλά από τη λεπτομερή διήγηση της Εαμοκρατίας και των διλημμάτων της στη Μάνη στο 5ο κεφάλαιο ή της ιστορίας του Δημοκρατικού Στρατού Πελοποννήσου (ΔΣΠ) στο 9ο κεφάλαιο. Ωστόσο, η αφήγηση των γεγονότων θα μπορούσε να αποδοθεί περισσότερο αφαιρετικά, ώστε να καταστεί περισσότερο συμπαγές το ιστοριογραφικό περίγραμμα. Σε αυτήν την αδυναμία μπορούμε να αντιτάξουμε, ωστόσο, ότι η μελέτη είχε σκοπό να καταγράψει για πρώτη φορά

όλα τα ιστορικά γεγονότα στην περιοχή από το 1939 έως το 1950, πράγμα που οδήγησε και στο εκτεταμένο γεγονοτολογικό πλαίσιο. Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να επισημανθεί η προσκόμιση από το συγγραφέα όλης της τοπικής με το θέμα του αλλά και της ξένης βιβλιογραφίας, αναφορικά με κοινές ανθρώπινες εμπειρίες της εμφυλιακής και της κατοχικής βίας σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Παράλληλα, εκτενής είναι η πρώτη παρουσίαση και χρήση αδημοσίευστων αρχείων (από τα ΓΑΚ των νομών Λακωνίας και Μεσσηνίας, Πρωτοδικεία, Ειρηνοδικεία, προσωπικά Αρχεία πρωταγωνιστών δεξιών παρακρατικών οργανώσεων, τοπικά αρχεία ΕΑΜ, Αρχεία από το ΚΚΕ, ημερολόγια ανταρτών, σχολιασμένες ανέκδοτες και σπάνιες φωτογραφίες κ.ά.), τα οποία εν γένει διασταυρώνονται, πιστοποιούνται και συνδιαλέγονται με τις αφηγήσεις των πρωταγωνιστών.

KATEPINA ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ

Evi Karouzou, *Les jardins de la Méditerranée. Agriculture et société dans la Grèce du Sud 1860-1910*, Académie d'Athènes – Centre de recherche sur l'histoire moderne et contemporaine de l'hellénisme, Athènes 2014, 349 σ.

Το βιβλίο της Εύης Καρούζου αφορά την επικαιροποιημένη και εμπλουτισμένη με νέους προβληματισμούς διατριβή της για την ελληνική ύπαιθρο το 19ο αιώνα, η οποία υποστηρίχθηκε το 1995 με επίτητο το Γιώργο Δερτιλή.¹ Μαζί με τη διδακτορική εργασία

1. Evi Karouzou, *Cultures maraîchères dans la Méditerranée. Les transformations de la plaine et de la société argoliques*

του Αλέξη Φραγκιάδη (1990),² που εί-

1860-1910, Φλωρεντία 1995 (ανέκδ. διδακτορική διατριβή).

2. Alexis Franghiadis, *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant viticulture in Southern Greece 1830-1893*, Φλωρεντία 1990 (ανέκδ. διδακτορική διατριβή, προσβάσιμη στο διαδίκτυο: https://www.academia.edu/5882880/PEASANT_AGRICULTURE_AND_EXPORT_TRADE_MY_PHD_

χε προηγηθεί, υπό την επίβλεψη του ίδιου καθηγητή, εγκαινίασαν για πρώτη φορά τη συστηματική έρευνα στο πεδίο του ιδιοκτησιακού καθεστώτος με αιχμή την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 και αποτέλεσαν έργα αναφοράς για την οικονομική και κοινωνική ιστορία της νεοελληνικής αγροτικής κοινωνίας. Μετά από δυο δεκαετίες σχεδόν, η μελέτη της Καρούζου ευτύχησε να εκδοθεί στο πλαίσιο του εκδοτικού προγράμματος του Κ.Ε.Ι.Ν.Ε. της Ακαδημίας Αθηνών, συμπληρώνοντας, έστω με καθυστέρηση, την ισχνή σχετική βιβλιογραφία.

Η συγγραφέας εκκινεί από μια «ανορθόδοξη» προσέγγιση του αγροτικού κόσμου. Στέκεται κριτικά απέναντι στις μαρξιστικές και νεομαρξιστικές αναλύσεις, σχετικά με τον οπισθοδρομικό χαρακτήρα της μικρής καλλιέργειας και τις δυσκολίες επιβίωσής της σε ένα καπιταλιστικό περιβάλλον. Αποδίδει στην αγροτική οικογένεια τη δυνατότητα πρόσληψης ενός νεωτερικού χαρακτήρα, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα άλλο «εναλλακτικό» μοντέλο ανάπτυξης. Στόχος της είναι να καταδειχθεί «η δυναμική και η προσαρμοστικότητα» της αγροτικής οικογένειας, η οποία δεν τηρεί απλά μια εφεκτική και αμυντική στάση απέναντι στις αγορές, αλλά εμπλέκεται επιθετικά σε αυτές (σ. 19). Με τη θέση της αυτή δεν διαφοροποιείται μόνο από τη στάση των μελετητών εκείνων που υποστηρίζουν την ύπαρξη γνήσιων καπιταλιστικών σχέσεων στην ελληνική υπαίθρο, αλλά και από την άποψη της πλειονότητας των ιστορικών, οι οποίοι ερμηνεύουν συνήθως την επιμονή της μικροϊδιοκτησίας ως παράγοντα καθυστέρησης και παρέκκλισης από το «ορθό» δυτικό πρότυπο.

Η επιδίωξη μιας σφαιρικής –στο

μέτρο του δυνατού– εξέτασης της αγροτικής κοινωνίας αποτυπώνεται στη διάρθρωση της κύριας μελέτης σε έξι κεφάλαια, με θεματικές τα δημογραφικά δεδομένα, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, την αγροτική παραγωγή, τα συστήματα εκμετάλλευσης της γης, τη χρηματοδότηση και την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής και, τέλος, τις εναλλακτικές επιλογές των γεωργών μέσα αλλά και έξω από τα όρια του αγροτικού κόσμου. Οι πιο πρόσφατοι προβληματισμοί της συγγραφέως σε ζητήματα οικολογίας, ήπιας αγροτικής ανάπτυξης αλλά και της θέσης της μικροϊδιοκτησίας στον παρόντα χρόνο εμπεριέχονται στα δυο τελευταία, μη αριθμημένα, κεφάλαια του βιβλίου, τα οποία μπορούν να αναγνωστούν και ως αυτοτελή κείμενα στοχασμού. Ακολουθούν τέσσερα παραρτήματα, σχετικά με τη δημογραφική εξέλιξη της Αργολίδας, την εφαρμογή των νόμων διάθεσης της εθνικής γης το 1871, τα δεδομένα της Γεωργικής Απογραφής του 1911 και τα γενεαλογικά δέντρα των επιφανέστερων οικογενειών του τόπου. Τέλος, το βιβλίο συμπληρώνεται με ένα χρηστικό γενικό ευρετήριο.

Ερευνητικός χώρος της συγκεκριμένης μελέτης αποτελεί η επαρχία Άργους. Η επιλογή αυτή παρουσιάζει μερικά χαρακτηριστικά που δεν κεντρίζουν συνήθως το ενδιαφέρον των ιστορικών. Δεν ανήκει στις περιοχές της εντατικής και έντονα εμπορευματοποιημένης καλλιέργειας (π.χ. σταφιδικές), αλλά ούτε και στη ζώνη της μεγάλης ιδιοκτησίας (π.χ. Θεσσαλία, Ήπειρος, Κέρκυρα). Συγκεντρώνει, λοιπόν, περισσότερα στοιχεία της τυπικής (;) νεοελληνικής υπαίθρου, η οποία ελάχιστα έχει μελετηθεί μέχρι σήμερα. Επιπρόσθετα, η διεξαγωγή της έρευνας

στο επίπεδο της επαρχίας επιτρέπει τη συνεξέταση του κάμπου και του βουνού, αλληλένδετων μερών μιας οικονομικής ενότητας, η οποία αναγκαστικά ακρωτηριάζεται, όταν ως ερευνητική χωρική μονάδα επιλέγεται ο δήμος.

Μια πρώτη θέαση των δημογραφικών και παραγωγικών δεικτών θα οδηγήσει στην εντύπωση ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με μια τυπική περίπτωση καθυστέρησης, συνηθισμένη στη ζώνη της σιτοκαλλιέργειας. Σε αντίθεση με ό,τι παρατηρείται στη σταφιδοπαραγωγό δυτική πλευρά της Πελοποννήσου, η επαρχία Άργους παρουσιάζει σχετικά χαμηλούς ρυθμούς δημογραφικής ανάπτυξης, και μάλιστα η μοναδική οικιστική συγκέντρωση που θα άξιζε τον τίτλο της πόλης, το Άργος, φθίνει δημογραφικά σε όλο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Και όμως στο βιβλίο της η Εύη Καρούζου δεν μας περιγράφει μια περίπτωση αντίστιξης στην προηγμένη σταφιδική ζώνη. Ο αγρολικός κάμπος δεν αποτελεί το ελληνικό *mezzogiorno*, όπως και οι σταφιδοπαραγωγικές περιοχές δεν αποτελούν το αντίστοιχο του ιταλικού βορρά. Προσπερνώντας τη γενική εικόνα και εξετάζοντας τις ποιοτικές μεταβολές των δεδομένων, η συγγραφέας επιχειρεί να αναδείξει την ανθεκτικότητα και προσαρμοστικότητα του αγροτικού κόσμου στις απαιτήσεις των καιρών, καθώς αυτός κατορθώνει όχι μόνο να επιβιώνει, αλλά και να βελτιώνει συνεχώς τη θέση του.

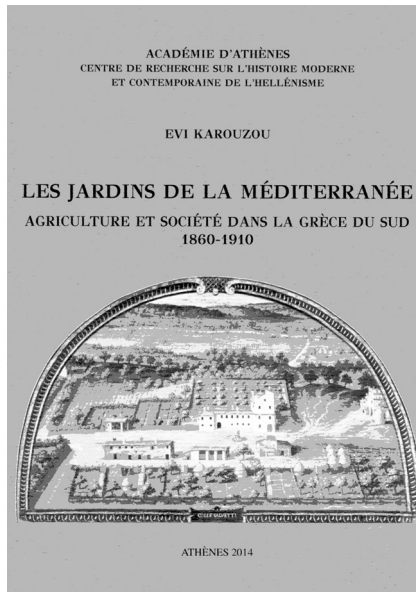
Πολύ πριν από τους νόμους διάθεσης της εθνικής γης, το 1871, οι γεωργοί της Αργολίδας είχαν εξασφαλίσει πρόσβαση στην έγγειο ιδιοκτησία. Αν στις σταφιδικές περιοχές η ισχυρή παρουσία εθνικής γης (σε ποσοστά που κατά τύπους αγγίζουν και ξεπερνούν το 50% της καλλιεργήσιμης γης) διευκό-

λυνε τους χωρικούς να κατακτήσουν μεγάλο μέρος της και να εδραιώσουν καθεστώς μικροϊδιοκτησίας (αλλά και όσους διέθεταν οικονομικά μέσα και πολιτική ισχύ να δημιουργήσουν αντιστοίχως μεγάλα κτήματα), στην επαρχία Άργους η μικρή εκμετάλλευση επικρατεί χωρίς αντίστοιχη διαθεσιμότητα εθνικών γαιών, οι οποίες, άλλωστε, δεν υπερβαίνουν το 8% του συνόλου της καλλιεργημένης γης, σύμφωνα με τη Γεωργική Απογραφή του 1911.³ Η Καρούζου εξέτασε λεπτομερώς τα παραχωρητήρια της εθνικής γης και δεν εντόπισε καμιά τάση συγκέντρωσης από μέρους της τοπικής ελίτ. Η εξέταση των βιβλίων μεταγραφών του τοπικού Υποθηκοφυλακείου επιβεβαίωσε την αρχική εικόνα.

Η απουσία επενδυτικού ενδιαφέροντος από την τοπική ελίτ, αναφορικά με την έγγειο ιδιοκτησία, πιστοποιείται και από το γεγονός της πρώιμης μετεγκατάστασης ενός σημαντικού μέρους της στην Αθήνα. Μέσα από την ανάλυση συγκεκριμένων περιπτώσεων οικογενειών με μεγάλη γαιοκτησία, διαπιστώνεται η σταδιακή παρακμή της μεγάλης ιδιοκτησίας στην περιοχή, η οποία αποδίδεται σε ποικίλους λόγους, οικονομικούς, κοινωνικούς, βιολογικούς. Κυριότερο αίτιο προβάλλεται το υψηλό κόστος της μισθωτής εργασίας, ως απόρροια του μικροϊδιοκτησιακού καθεστώτος που παγιώθηκε μετά την Επανάσταση στην αραιοκατοικημένη ύπαιθρο. Έτσι, ενώ στα δυτικά η σταφιδοκαλλιέργεια μαγνητίζει ανθρώπινους

3. Στο ποσοστό αυτό δεν έχουν υπολογιστεί οι αγραναπαύσεις. Εννοείται ότι αν προστεθούν και αυτές το ποσοστό της εθνικής γης επί του συνόλου της καλλιεργήσιμης πια έκτασης μειώνεται ακόμη περισσότερο.

και οικονομικούς πόρους, επιτρέπει, χάρη στην ισχυρή παρουσία της εθνικής γης, ενεργητικότερο ρόλο στους νόμους διάθεσης των εθνικών γαιών, βαθαίνει τις σχέσεις ανισότητας στην κατοχή γης, ευνοεί την οικιστική ανάπτυξη, συγκερατεί και εμπλουτίζει με νέα στοιχεία τις τοπικές ελίτ, στα ανατολικά το επενδυτικό πνεύμα ατονεί και μεγάλο μέρος από όλα τα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού του Άργους, ήδη από τη δεκαετία του 1850, αποδημεί στα

μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας, του Πειραιά, αλλά και στο εξωτερικό.

Η εδραίωση της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης όμως δεν σημαίνει ότι αυτή ακολουθεί πιστά το τσαγιανοφικό μοντέλο της αγροτικής οικογένειας που επιδιώκει αποκλειστικά την αυτάρκεια και την απασχόληση των μελών της. Με όχημα την εντατική καλλιέργεια των κηπευτικών, οι γεωργοί εμπλέκονται στην αγορά και ενισχύουν το εισόδημά τους. Πρόκειται για μια

μακρά διαδικασία, της οποίας οι απαρχές τοποθετούνται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, όταν αυξάνεται γοργά η αστική ζήτηση για καταναλωτικά προϊόντα, ενώ η πλήρης ανάπτυξη της λαμβάνει χώρα μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Η κατασκευή του σιδηροδρόμου, στο μεταξύ, θα ευνοήσει τη γρήγορη φθηνή μεταφορά των αγροτικών προϊόντων στην αδηφάγο αγορά της πρωτεύουσας. Η Καρούζου παραθέτει πολλά ανάλογα παραδείγματα περιστατικής γεωργίας σε μεσογειακές, αλλά όχι μόνο, περιοχές, όπως το Παρίσι, το Λονδίνο, η Καστίλλη, το Παλέρμο ή η Τουλούζη, περιγράφοντας εμπειριστατωμένα τις καταναλωτικές και καλλιεργητικές τάσεις που επικράτησαν με την ανάδυση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού το 19ο αιώνα. Η Αργολίδα τοποθετείται στο κάδρο ακριβώς αυτής της εξέλιξης: μιας εξέλιξης που υπογραμμίζει, όπως άλλωστε και ο τίτλος της μελέτης («Οι κήποι της Μεσογείου»), την τόσο απαραίτητη στην ιστορική έρευνα διάθεση εξωστρέφειας και διεπιστημονικού διαλόγου.

Αλλά και στο χώρο της «καθυστερημένης» παραγωγής δημητριακών σημειώνονται πρόοδοι, όπως η ποιοτική μεταβολή στη σύνθεση των αροτριώντων ζώων και η εμφάνιση των πρώτων θεριστικών και αλωνιστικών μηχανών. Αν η εξέλιξη αυτή δεν προχώρησε, δεν οφείλεται, κατά την εκτίμηση της ιστορικού, τόσο στην απροθυμία ή αδυναμία των αγροτών να υιοθετήσουν τεχνολογικές καινοτομίες, αλλά στη διαρκώς αυξανόμενη απασχόλησή τους με την καλλιέργεια των κηπευτικών, η οποία, πέρα από την εξασφάλιση της άρδευσης και της λίπανσης, δεν απαιτούσε κάτι περισσότερο. Εδώ ανακύπτει η αλληλεξάρτηση γεωργίας και κτηνοτροφίας,

η οποία φαίνεται ότι ήταν πολύ πιο σημαντική το 19ο αιώνα σε σχέση με ό,τι γνωρίζουμε για το πρώτο μισό του επόμενου αιώνα. Εξάλλου, τα χημικά λιπάσματα ήταν άγνωστα στον ελληνικό χώρο και θα παραμείνουν σχεδόν άγνωστα μέχρι τον Μεσοπόλεμο.

Άραγε η δυνατότητα των γεωργών της Αργολίδας να συμπληρώνουν το εισόδημά τους με την καλλιέργεια των κηπευτικών, χωρίς να παραμελούν παράλληλα τη σιτοκαλλιέργεια, τους καθιστούσε περισσότερο αυτόνομους και ανεξάρτητους απέναντι στο εμποροπρωτοδικό κεφάλαιο; Φοβούμαι ότι τα διαθέσιμα δεδομένα δεν επαρκούν για να δώσουν ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα αυτό. Αυτό που τεκμαίρεται με αρκετή βεβαιότητα είναι ότι η εξάρτηση των αγροτών από το δανεισμό δεν τους οδήγησε στην εξαθλίωση ή στην απαλλοτρίωση των περιουσιακών στοιχείων τους, συμπέρασμα στο οποίο έχουν οδηγηθεί και άλλοι μελετητές. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το βάρος του δανεισμού ήταν μικρό ή ότι οι καλλιεργητές διέθεταν οπωσδήποτε ικανή διαπραγματευτική δύναμη. Όπως παραδέχεται η ίδια η συγγραφέας, η καλλιέργεια κηπευτικών ενίσχυσε τη σύνδεση του αγροτικού κόσμου με το εμπορικό κεφάλαιο. Εκτιμά, μάλιστα, ότι στο γύρισμα του αιώνα το ενδιαφέρον των Αθηναίων εμπόρων για προμήθεια κηπευτικών συνέβαλε –μαζί βέβαια με τα μεταναστευτικά εμβάσματα– στην πτώση του τόκου (σ. 221). Δεν περιγράφεται, ωστόσο, πώς διαμορφώνεται αυτή η σχέση ανάμεσα στους εμπόρους και στους παραγωγούς. Αντίθετα, πληροφορούμαστε ότι μόνο μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο οι αγρότες πηγαίνουν οι ίδιοι στις λαϊκές αγορές.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο

της κυρίως μελέτης δίνονται, με τρόπο μάλλον ενδεικτικό, οι εναλλακτικές επιλογές των γεωργών μέσα στο πλαίσιο της οικογενειακής στρατηγικής, προκειμένου να απασχολήσουν τα μέλη τους και να συμπληρώσουν το εισόδημά τους. Η δυϊκή προσέγγιση του χώρου μέσα από τη φυσική και διοικητική κατανομή του σε πεδινούς και ορεινούς δήμους γίνεται με τη συνδυαστική αξιοποίηση πολλών διαφορετικών πηγών, όπως συμβόλαια, μαθητολογία της μέσης εκπαίδευσης, μεταναστευτικά εμβάσματα κ.λπ. Στον κάμπο φαίνεται να ισχύουν οι μεγαλύτερες αντινομίες: είναι ο τόπος της μεγάλης ιδιοκτησίας, έστω φθίνουσας, αλλά και των ακτημόνων. Η ενασχόληση με τα κηπευτικά δεν αποτρέπει τα μέλη των αγροτικών οικογενειών να στραφούν στη μετανάστευση, ενώ τα ποσοστά φοίτησης στο Γυμνάσιο των παιδιών των χωρικών είναι –αναμενόμενα– φτωχά. Στα ορεινά, από την άλλη πλευρά, δεν διακρίνεται –ή τουλάχιστον δεν επιτρέπουν τα διαθέσιμα στοιχεία να διαφανεί– μια κατάσταση ανέχειας. Η ενασχόληση με την επίσης εμπορευματικού προσανατολισμού κτηνοτροφία, η συχνή παρουσία γόνων των ορεινών οικογενειών στο Ελληνικό σχολείο, από τα οποία αρκετά –μη αναμενόμενα ίσως– συνεχίζουν τις σπουδές τους στο Γυμνάσιο, η συγκρατημένη –ή τουλάχιστον ισότιμη με τα χωριά του κάμπου– ανταπόκρισή τους στα κελεύσματα της μετανάστευσης δείχνουν αξιόλογη εξωστρέφεια και δυναμισμό. Όλα αυτά συμβαίνουν μέχρι τα τέλη του αιώνα, οπότε ξεκινά η δημογραφική αφαίμαξη των ορεινών περιοχών με τη μετεγκατάσταση πολλών κατοίκων τους στις παρυφές του κάμπου.

Τα δύο τελευταία κεφάλαια συμπε-

ρασμάτων και στοχασμού συνδέονται κάπως χαλαρά με την κυρίως μελέτη, όπως μαρτυρούν και οι χαρακτηρισμοί «αντερμέδιο» (intermède) και «υστερόγραφο» (post scriptum) που προηγούνται των τίτλων. Στο πρώτο, το οποίο τιτλοφορείται «Οι καλλιέργειες κηπευτικών, η πόλη και το περιβάλλον», επιχειρείται η διάκριση της φύσης από τη «δεύτερη φύση», δηλαδή το κατασκευασμένο από τον άνθρωπο «φυσικό» περιβάλλον. Υποστηρίζεται ότι το 19ο αιώνα στην Ελλάδα, παρότι οι οικολογικές ανησυχίες είναι άγνωστες και η πρόοδος είναι συνώνυμη με την ολοκληρωτική υποταγή της φύσης στην ανθρωπίνη βούληση, η «δεύτερη» φύση συνυπάρχει αρμονικά με την «πρώτη». Αλλά και στην περίπτωση που την υποκαθιστά, δεν διαταράσσει σοβαρά τα οικοσυστήματα, χάρη στις ήπιες μορφές αγροτικής καλλιέργειας, οι οποίες στηρίζονται στην ένταση εργασίας και όχι στην ένταση κεφαλαίου. Το γεγονός ότι οι περιβαλλοντικές ανησυχίες της εποχής σχετίζονται με τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων (εδώ δίνονται μερικές ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα ζητήματα υγιεινής τόσο στην ελώδη ύπαιθρο όσο και στο αστικό περιβάλλον του Ναυπλίου) και όχι με το περιβάλλον καθαυτό, δείχνει από μια άποψη πόσο στενά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους «φυσική» και «τεχνητή» φύση.

Στο εν είδει επιλόγου τελευταίο κείμενο, με τίτλο «Η γεωργία του χτες και του σήμερα», η Καρούζου υπογραμμίζει την ανθεκτικότητα της μικρής ιδιοκτησίας μέσα στο χρόνο και τη δυνατότητά της να είναι παραγωγική και ανταγωνιστική. Ποικίλες αγροτικές καλλιέργειες, όπως και η κτηνοτροφία, μπορούν να στηριχθούν και να αναπτυχθούν από μικρές οικογενειακές μονάδες, στις οποίες

υπερισχύει η ένταση εργασίας και όχι η ένταση κεφαλαίου. Επικαλούμενη σύγχρονες μελέτες αποκρούει την άποψη ότι η μικρή οικογενειακή επιχείρηση, που βασίζεται στην ένταση εργασίας των μελών της, είναι ασυμβίβαστη με την ανάπτυξη και ότι η εμπλοκή της στον καπιταλισμό την οδηγεί σταδιακά στην αποπτώχευση. Αντιμάχεται, επίσης, την άποψη ότι η μικρή ιδιοκτησία επιβιώνει χάρη στις παρεμβατικές πολιτικές του κράτους. Τουναντίον, όπως υποστηρίζει, η επιβίωσή της, όπως και η βελτίωση της θέσης της, οφείλεται στην «ικανότητά της να διαπραγματεύεται την ένταξή της στην οικονομία της αγοράς». Αποτελεί, με άλλα λόγια, «την απόδειξη μιας κοινωνικής δύναμης, η οποία μαθαίνει να διαπραγματεύεται με τις άλλες δυνάμεις του κόσμου» (σ. 278).

Η τεκμηρίωση του βιβλίου και η ισορροπημένη, ποιοτικά και ποσοτικά, αξιοποίηση των πηγών το συνιστούν ως μεθοδολογικά υποδειγματικό. Η ιστορικός ερευνήσε συστηματικά τις συμβολαιογραφικές πράξεις, προκειμένου να ανασυστήσει στο μέτρο του δυνατού την αγροτική κοινωνία του 19ου αιώνα. Μια πρώτη σημαντική «ανακάλυψη» της, που δημοσίευσε σε άρθρο της στο ιστορικό περιοδικό *Μνήμων* το 1989, ήταν η αντιμετώπιση της εθνικής γης ως οιονεί ιδιόκτητης, πολύ πριν από την ιδιωτικοποίησή της με τους νόμους του 1871.⁴ Η ελεύθερη μεταβίβασή της σε πράξεις αγοραπωλησίας, κληρονομιάς, προίκας κ.λπ. είναι, πράγματι, το πρώτο πράγμα που διαπιστώνει όποιος απλά ξεφυλλίζει συμ-

4. Εύη Καρούζου, «Ζητήματα κατοχής Εθνικών γαιών (1833-1871)», *Μνήμων*, 12 (1989), σ. 149-161.

βολαιογραφικές πράξεις. Κανείς όμως μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε μπει στον κόπο να το κάνει.

Οι τιμές της γης, τα αγροληπτικά και ζωοληπτικά συστήματα, το πιστωτικό κύκλωμα, η μισθωτή εργασία, οι επιλογές του αγροτικού κόσμου και πολλά ακόμη ζητήματα γίνονται επιτέλους ορατά μέσα από τη μελέτη των συμβολαίων. Βέβαια, τα συμβόλαια απεικονίζουν ένα πολύ μικρό μέρος της ανθρώπινης δραστηριότητας και η ανάγνωσή τους υποβάλλει συχνά μια εντύπωση κανονικότητας και ευρυθμίας που σπανίως ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η παρουσία, για παράδειγμα, στα αγροληπτικά συμβόλαια πολλών ιδιοκτητών που έχουν επιλέξει ως τόπο διαμονής τους την Αθήνα, δεν σημαίνει απαραίτητα, όπως υποστηρίζεται από την ιστορική, την αδιαφορία των γαιοκτημόνων απέναντι σε μια ενεργητικότερη διαχείριση της ιδιοκτησίας τους. Μπορεί να δηλώνει, επίσης, ότι σε συνθήκες μη διαδεδομένης χρήσης της συμβολαιακής γεωργίας καταφεύγουν στο συμβόλαιο εκείνες ακριβώς οι κατηγορίες που δεν μπορούν να διαχειριστούν άμεσα την περιουσία τους, π.χ. λόγω διαμονής, ηλικίας ή φύλου.

Αναφορικά με την παρακμή της μεγάλης ιδιοκτησίας, θα παρατηρούσαμε ότι η αναγωγή των αιτιών του φαινομένου στις κοινωνικές συνθήκες που προέκυψαν μετά την Επανάσταση, εμποδίζει το άπλωμα της ιστορικής ματιάς εντός του νεοελληνικού κράτους και των πολιτικών του. Τι επιπτώσεις είχε, άραγε, η κατάργηση του προστατευτικού δασμολογίου για τα εγχώρια σιτηρά το 1859, η οποία, μεταξύ άλλων, σηματοδοτεί τη μετατόπιση του οικονομικού ενδιαφέροντος στις πιο υποσχόμενες σταφιδικές περιοχές; Μήπως όσο

η εγχώρια σιτοκαλλιέργεια παρέμενε αδιάβροχη στο συναγωνισμό ξένων δημητριακών και οι γαιοκτήμονες μπορούσαν να ελπίζουν σε ικανοποιητικά περιθώρια κέρδους η μεγάλη ιδιοκτησία ήταν βιώσιμη; Αλλά και η εικόνα του μικροϊδιοκτησιακού καθεστώτος χρήζει περισσότερων διευκρινίσεων. Η καταγραφή πολλών «κτηματιών» στις απογραφές πληθυσμού δεν σημαίνει ταυτόχρονα την εξισωτική κατανομή της γης, ιδίως της μη εθνικής για την οποία δεν διαθέτουμε στοιχεία.

Η ανάδειξη των μικροϊδιοκτητών αγροτών σε δύναμη προόδου, που, χάρη στην ευέλικτη στάση τους, ευνοούν την εισχώρηση των καπιταλιστικών σχέσεων στην ύπαιθρο, χωρίς να υπάρχουν αντίστοιχα οι συνθήκες διαμόρφωσης μιας καπιταλιστικής γεωργίας, οφείλει να στηρίζεται σε μια αναλυτικότερη παρουσίαση της λειτουργίας του εμποροπιστωτικού κεφαλαίου και της διασύνδεσής του με τους αγρότες. Αν και σωστά, κατά τη γνώμη μου, η Καρούζου αποκρούει την εικόνα των φτωχών «καθυστερημένων» χωρικών που σύρονται από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης –εικόνα που αναθεωρούν, άλλωστε, και μαρξιστικές αναλύσεις⁵–, η αντιμετώπισή τους ως οιονεί «εταίρους» των αγορών εγείρει πολλά ερωτηματικά. Η διεξοδικότερη χρησιμοποίηση του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας –και όχι μόνο των καταλόγων πιστούχων–, η δυναμική (και όχι χρονικά στατική) μελέτη του τοπικού πιστωτικού κυκλώματος με τη βοήθεια των δανειστικών συμβολαίων

5. Jacques Chevalier, «There Is Nothing Simple About Simple Commodity Production», *Studies in Political Economy*, 7 (1982), σ. 89-124.

και η αξιοποίηση άλλων ειδών δικαιωμάτων, όπως διαθήκες, παραχωρητήρια, διανεμητήρια, πωλητήρια κ.λπ., θα συνεισέφεραν, ενδεχομένως, σε μια πληρέστερη εικόνα του αγροτικού κόσμου και της σχέσης του με το πιστωτικό κεφάλαιο.

Κοντολογίς, η δομή της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας παραμένει ακόμη ζητούμενο και η προσέγγισή της οφείλει να λάβει υπόψη της το εγγύς οθωμανικό παρελθόν του τόπου και τον πυκνό σε εξελίξεις ιστορικό χρόνο μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Στη σύγχρονη ιστοριογραφία, ιδίως σε πανοραμικές θεωρήσεις της νεοελληνικής ιστορίας, ο κόσμος της

υπαίθρου αντιμετωπίζεται συνήθως με τρόπο που επικυρώνει την άποψη της «οθωμανικής τροχοπέδης» όσον αφορά τη συγκρότηση ενός νεωτερικού κράτους. Η Καρούζου φαίνεται να επιλέγει –ορθά, φρονώ– την οδό της ασυνέχειας σε σχέση με το οθωμανικό παρελθόν, δίνοντας έμφαση στις δυνατότητες μετασχηματισμού της νεοελληνικής αγροτικής κοινωνίας. Μόνο με την πρόταξη της μεθοδικής επιτόπιας έρευνας και την ειλικρινή διάθεση κατανόησης είναι δυνατό να δοθεί μια ιστορική απάντηση στο ζήτημα. Η μελέτη της Εύης Καρούζου μάς δείχνει το δρόμο.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ Α. ΒΕΡΡΑΟΥ

Valeria Manzano, *The Age of Youth in Argentina. Culture, Politics and Sexuality from Perón to Videla*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2014, 354 σ.

Η ιστορία της νεότητας στον 20ό αιώνα έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών την τελευταία δεκαετία στην Ευρώπη και αλλού. Εσχάτως έχει δοθεί έμφαση στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, τάση που έχει εμφανιστεί δυναμικά και στην Ελλάδα, καθώς αρκετοί Έλληνες ιστορικοί έχουν γράψει πρόσφατα μονογραφίες και άρθρα για την ιστορία της νεότητας. Η τάση αυτή δεν παραμένει μόνο στα ευρωπαϊκά όρια. Αντίθετα, το ενδιαφέρον για την μεταπολεμική ιστορία της νεότητας εκφράζεται στις ιστοριογραφίες πολλών χωρών έξω από τα ευρωπαϊκά όρια.¹ Γενικεύοντας, θα έλεγα ότι

ανιχνεύεται ένας αρκετά «ελαστικός» (η ελληνική περίπτωση μέχρι το 1974 αποτελεί μια τέτοια εξαίρεση) πλην υφιστάμενος κοινός παρονομαστής στις συνεισφορές αυτές: οι συνθήκες οικονομικής και πολιτικής σταθερότητας που χαρακτήρισαν μεταπολεμικά πολλές ευρωπαϊκές και όχι μόνο δημοκρατίες.

Το βιβλίο της Valeria Manzano, *The Age of Youth in Argentina. Culture, Politics and Sexuality from Perón to Videla*, είναι ένα παράδειγμα που ξεφεύγει από τον κανόνα αυτό.

τάσης, στην οποία συμμετέχει και η Manzano με άρθρο της, βλ. Richard Ivan Jobs και David M. Pomfret (επιμ.), *Translatiional Histories of Youth in the Twentieth Century*, Palgrave, Χάουντμιλς 2015.

1. Για ένα πρόσφατο παράδειγμα της